

मध्य-मैथिलीको सहायक क्रिया रूप : नेपालमण्डलका नेवार नरेशकृत नाट्यकृति र
गीतिकाव्यको पाठगत विमर्शको परिप्रेक्ष्यमा

प्रा. डा. रामावतार यादव

सल्लाहकार, भाषा आयोग

Ramyadav1942@gmail.com

(प्राप्त मिति: २०८१/०९/३०; स्वीकृत मिति: २०८१/१२/०१)

लेखसार

मैथिली भाषा-साहित्यको प्रामाणिक ऐतिहासिकताको प्रतिपादनार्थ यसका अभिलेखीय पाठहरूबाट निःसृत नयाँ-नयाँ साक्ष्यको आधारमा यस भाषाका वैयाकरणिक अवयवहरूको वैज्ञानिक भाषिक वर्णन-विवेचन प्रस्तुत हुनु अपरिहार्य हुन आउँछ। विवेच्य आलेखको प्रतिपाद्य विषय नेपालमण्डलका नेवार नृपहरू-विरचित मध्यकालीन (१६००-१७६९ ई.) मैथिली नाट्यकृति एवम् गीतिकाव्यका प्रकाशित पाठमा प्रयुक्त सहायक क्रिया (Auxiliary verbs) का विविध रूपिम-तत्त्वहरूको सम्यक् भाषिक विवेचन गर्नु तथा तिनको पुरानो प्रयोग वा “पहिलो प्रयोग”को पाठगत काल-निर्धारण गर्नु रहेको छ।

मैथिलीको एउटा अर्को व्याकरणिक अवयव पूर्वकालिक क्रियाको उद्गम र विकासको ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक विवेचनबारे ठीक यस्तै एउटा प्रकाशित आलेखका लागि हेर्नुहोस् यादव (२००५)।

प्रस्तुत अध्ययन-विवेचन कार्यको सफल सम्पादनका लागि ई. १८९१-२०१८सम्म, अर्थात् जम्माजम्मी १२७ वर्षभरिमा जर्मनी, भारत र नेपालका अध्येता-अनुसन्धाताद्वारा सम्पादित-प्रकाशित निम्नलिखित सातवटा नाट्य तथा पाँचवटा गीतिसहित कुल बाह्रवटा प्रतिनिधि मध्य-मैथिली साहित्यिक कृतिको चयन आधार-ग्रन्थका रूपमा गरिएको छ।

शब्द कुञ्जीहरू: मध्य-मैथिली, नेपालमण्डल, नाट्य, गीति, ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक।

१. चयन गरिएका प्रतिनिधि मध्य-मैथिली साहित्यिक कृतिहरू

मध्य-मैथिली नाट्यकृति एवम् गीतिकाव्यका प्रकाशित पाठमा प्रयुक्त सहायक क्रिया (Auxiliary verbs) का विविध रूपिम-तत्त्वहरूको सम्यक् भाषिक विवेचनका लागि निम्नलिखित साहित्यिक कृतिहरू आधार ग्रन्थको रूपमा लिइएका छन्:

१. जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१४-१६३७) कृत मुदितकुवलाश्व नाटक, १६२८ ई.
२. जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१४-१६३७) कृत हरगौरीविवाह नाटक, १६२९ ई.
३. सिद्धिनरसिंहमल्ल (१६२०-१६६१) शासन-काल रचित हरिश्चन्द्रनृत्यम्-नाटक, १६५१ ई.

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

४. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत प्रभावतीहरण नाटक, १६५६ ई.
५. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत प्रद्युम्नविजय नाटक, ई.सं १६६६ तिर
६. भूपतीन्द्रमल्ल (१६९६-१७२२) कृत पशुरामोपाख्यान-नाटक, १७१३ ई.
७. भूपतीन्द्रमल्ल (१६९६-१७२२) कृत विद्याविलाप नाटक, १७२० ई.
८. जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१४-१६३७) कृत गीत-पञ्चाशिका, १६२८ ई.
९. सिद्धिनरसिंहमल्ल (१६२०-१६६१) कृत गीत संग्रह सिद्धि नरसिंह मल्ल
१०. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत नानार्थ देव देवी गीत संग्रह, १६६१ ई. तिर
११. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत गीतपञ्चक, १६६२ ई.
१२. नेपालका शिलालेखीय अभिलेखहरूबाट सङ्गृहीत मैथिली अभिलेख गीतमाला

आधुनिक मैथिली व्याकरणमा अनेकौं भाँतिका रूपिम-तत्त्वहरू सहायक क्रियाजस्तो व्यवहृत हुने गरेका पाइन्छन्, यथा :

वर्तमान काल	अछि	—	३ अनादरार्थी
	छ-	—	अन्यत्र
भूत काल	छ-		
	(रह-)		
भविष्यत् काल	रह-		
	(हो-)		

यसका अलावा थिक/थीक सहायक क्रियाबारे पछि छुट्टै सविस्तार विवेचन गरिनेछ — मूल उद्देश्य भने मध्ययुगीन मैथिली साहित्यमा यस असार्वत्रिक (defective) सहायक क्रियाको प्रवेशको पाठगत काल निर्धारण गर्नु रहको छ।

सहायक क्रियाका रूपिमतत्त्वहरूका वैयाकरणिक वैशिष्ट्यहरू निम्नानुसार छन् :

- क. यी रूपिम-तत्त्वहरू सहायक क्रिया ('helping' verb) र मुख्य क्रिया (main verb) गरी दुवै रूपमा व्यवहृत हुन्छन्।
- ख. कुनै सहायक क्रियाको रूपिम मुख्य क्रियासँग त्यस बखत मात्र जोडिन पुग्दछ जब मुख्य क्रिया पक्ष (aspect) रूपिमले अन्वित भएको हुन्छ।
- ग. अर्थात्, सहायक क्रिया मुख्य क्रियालाई नियन्त्रित (govern) गर्दछ।
- घ. सहायक क्रिया मुख्य क्रियासँग पक्ष रूपिम अन्वित भए पश्चात् नै जोडिने भएको हुँदा स्वभावतः काल (tense), भाव (mood), अन्विति (agreement) तथा आदरार्थी (honorificity) रूपिम आदि पनि सहायक क्रियासँगै जुट्न पुग्छन्, मुख्य क्रियासँग होइन।
- ङ. यसबाट प्रकृत्या सहायक क्रिया कालवाची रूपिमको बाहक भएर (tense carrier) क्रियापदलाई समापिका क्रियातुल्य बनाउने वैयाकरणिक कार्य गर्दछ भन्ने पुष्टि हुन्छ।
- च. यसबाट सहायक क्रिया स्वयम् सर्वथा अपूर्ण हुँदो रहेछ र कालवाची, भाववाची, अन्विति, आदरार्थी आदि रूपिमहरू जुटेपछि मात्र यसले पूर्णता प्राप्त गर्दछ, भन्ने पनि सिद्ध हुन्छ।

१. विषद् वर्णन-विश्लेषणका लागि द्रष्टव्य छ: Ramawatar Yadav (1996) *A Reference Grammar of Maithili*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

माथि इङ्गित गरिएझैं, यस आलेखको अभीप्सित इष्ट मध्य मैथिलीका सहायक क्रियापदहरूको कालक्रमिक साङ्गोपाङ्ग ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक विवेचन प्रस्तुत गर्नु रहेको छ।

२. मध्यकालीन (१६००-१७६९ ई.) मैथिली नाट्यकृति

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत मुदितकुवलाश्व नाटक ने.सं. ७४८/१६२८ ई.

मध्यकालीन नेपालमण्डलको भक्तपुर राज्यका राजा जगज्ज्योतिर्मल्लकृत मुदितकुवलाश्व नाटक, १६२८ ई., रामदेव झाको सम्पादनमा साहित्य अकादमी, नयाँ दिल्लीबाट ई. २०१३मा पुनर्प्रकाशित भएको हो। ध्यातव्य के छ भने यस नाटकको प्रथम प्रकाशन जर्मनीको Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft (German Oriental Society) को पुस्तकालयमा अनुरक्षित पाण्डुलिपिको आधारमा बङ्गाली विद्वान् विजितकुमार दत्तद्वारा बाङ्ला भाषामा सम्पादित प्राचीन बाङ्गाला-मैथिली नाटक शीर्षकको नाटक-सङ्ग्रहमा ई.१९८०मा वर्धमान विश्वविद्यालय, वर्धमानबाट प्रकाशित भएको रहेछ। तल दिइएका उदाहरणहरू रामदेव झा (२०१३) बाट उद्धृत गरिएका हुन्।

यहाँनिर द्रष्टव्य के छ भने यस नाटकमा प्रयुक्त वर्तनीमा प्राकृत अच्छइ सदृश सहायक क्रियाका अच्छ, च्छह, च्छओ, जानलच्छ, देखइच्छी आदि संयुक्त रूपको बहुल प्रयोग प्रस्तुत भएको छ — जसको वर्तनी प्राचीन आर्यभाषा संस्कृतको अति मान्य ध्वनि परिवर्तन नियम Grassmann's Law अनुरूप छ। तल ग्रासमान नियम अति सरल र बोधगम्य भाँतिले नयाँ पुस्ताका युवा अध्येता-अनुसन्धाताका लागि प्रस्तुत गरिएको छ :

Grassmann's Law

C C # → C C #
[+asp] [+asp] [-asp] [+asp]

ध्यान दिनु पर्ने विषय के पनि छ भने मात्र एक वर्ष पश्चात् १६२९ ई. मा विरचित जगज्ज्योतिर्मल्लकृत हरगौरीविवाह नाटकमा यस्ता -च्छ वा च्छ- संयुक्त रूप सर्वथा अनुपलब्ध छन्।

यसका अतिरिक्त वर्तमानमा आधुनिक मैथिलीको ब्राह्मण-भाषिकामा सङ्कुचित सहायक क्रिया थिक पर्यन्त थिक र थी(क) रूपमा दुई चोटि उपलब्ध भएको पाइन्छ।

यति मात्रै कहाँ हो र, जगज्ज्योतिर्मल्लको यस पुरानतम नाटकमा आधुनिक मैथिली क्रियापदमा प्रयुक्त प्रचुर आदरार्थी रूपहरूको सर्वथा अभाव देखिन्छ। यसको तात्पर्य के भने कुल १२७ वर्षमा प्रकाशित नेवारी लिपिमा लेखिएका मैथिली नाट्य र गीति विधाका कृतिहरूको पाठगत विमर्श एवम् साहित्यानुशीलन पश्चात् १६२८ ई. सम्म नेपालमण्डलमा व्यवहृत मध्य-मैथिलीको आख्यातविचारमा आधुनिक मैथिलीका जटिल आदरार्थी रूपिमहरूको सन्निवेश नभएको जस्तो अवस्था विद्यमान थियो भन्न सकिन्छ। केही उदाहरण :

सूत्र : हे प्रिये, महाराजाक आत्रा भेल अच्छ जे आज हमरा भगवतीक महोत्सव थी(क) ...

नाना दिगन्त सजो अनेक सज्जन आएल अच्छ ... पृ. ६१

नटी : हे नाथ भक्तपट्ट मोजे जानलच्छ ... पृ. ६१

सूत्र : ससम्भ्रं : राजा नहि चिहे च्छह पृ. ६२

राजा : प्रिये, इहाजे एतए रहु, हमे सभा जाइच्छओ पृ. ६७

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

मन्त्री : हे देव, आज सभा लोक भीर देखइच्छी	पृ. ६८
राजा : हे प्रिये, तोहे संसारक सार थिक, हमर वचन सुनह	पृ. ७४
पातालकेतु : ... मोजे मायारूप कए ई कर्म करए जाइ च्छओ	पृ. ७९
कुण्डला : ... हम कुलगुरु तुम्बुरुक सङ्ग तपस्या करए जाइ च्छओ	पृ. ९३
कुवल्याश्व : हे मदालसे, किए मुह फेरइच्छी	पृ. ९९
मदालसा : हे नाथ, एहन की कहइच्छी	पृ. १०३

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत हरगौरीविवाह नाटक, ने.सं. ७४९/१६२९ ई.

नेपाल संवत् ७४९ तदनुसार १६२९ ई. मा रचित जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *हरगौरीविवाह* नाटकको पहिलो सम्पादन-प्रकाशन बेलायतको केम्ब्रिज विश्वविद्यालय पुस्तकालयमा अनुरक्षित एउटै मात्र हस्तलिखित पाण्डुलिपिको माइक्रोफिल्मको फोटोकपीको आधारमा रामदेव झाद्वारा १९७० ई. मा भारतको बिहारस्थित लहेरियासराय-दरभङ्गामा रहेको मिथिला-रिसर्च-सोसाइटीबाट गरियो।

माथि भनिएझैं यस नाटकको पाठमा एक पटक पनि सहायक क्रियाको संयुक्त रूप - च्छ वा च्छ- दृष्टिगत हुँदैन। त्यस्तै, थिक सहायक क्रिया केवल एक चोटि तथा थीक वा थी(क) सहायक क्रियारूप जम्मा तीन पटक दृष्टिगत हुन्छ।

तर, मध्यकालीन नाट्य पाठमा पहिलो पटक दुईवटा उच्च आदरार्थी सहायक क्रियारूप छथि (पृ. ३६) ओ छिअथि (पृ. ४९) यसै *हरगौरीविवाह नाटक*मा दृष्टिगत हुन आउँछ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने उपर्युल्लिखित बाहवटा कृतिको अनुशीलन पश्चात् मैथिलीमा आदरार्थी सहायक क्रियारूप छथि र छिअथि रूपको “पहिलो प्रयोग” १६२९ ई.मा रचित नेपालमण्डलको भक्तपुर राज्यका नृप जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *हरगौरीविवाह नाटक*मा उपलब्ध हुन्छ। ध्यातव्य के छ भने मध्य-मैथिलीको वा भनौं भने समग्र मैथिलीको आख्यातविचारका अध्येता-अनुसन्धाता, मैथिली भाषाका इतिहासकार एवम् भाषावैज्ञानिकहरूका लागि यो एउटा महत्त्वपूर्ण र परम उपादेय जानकारी हुन सकदछ। त्यसो त मध्य-मैथिली भाषामा आदरार्थी रूपिमहरूको सन्निवेशको विशद् समाजभाषावैज्ञानिक वर्णन-विश्लेषणबारे हेर्नुहोस् मेरो प्रकाशित कृति (Yadav ed. 2011)^२ । उदाहरण :

२. The question is: how is it that in works produced by kings and their priest-scholars in the Nepal Valley a codification of a complex verbal morphology occurred? The answer to the question may be had in the sociology of language use. During 16th to 18th centuries, Maithili was a court language, a language of royal communication, a language of prestige and high esteem, and at the same time it was a robust and potent means of literary expression in the Nepālamaṇḍala. Maithili was being used in the royal courts of the Malla kings of Nepal under highly formal and even formulaic circumstances by elites and courtiers of varying cadre and status. No wonder an element of highly codified form of deference and courtesy and honor was superimposed on the verbal bases in order to distinctly stratify the status of members of the royal court vis-à-vis other users/consumers of this language. Maithili was after all a language of kings and queens, of princes and princesses, of elites and courtiers, and of high priests and scholarly pundits. This perforce led to emergence of an immaculate form of language 'fit' to suit the royal purposes, while, at the same time, probably less dignified varieties, i.e. colloquial varieties of Maithili coexisted elsewhere in Nepal and India. It is highly likely therefore that what the linguists later dubbed 'diglossia' existed rather early in Maithili – a phenomenon that needs to be explored further. (Yadav, ed. 2011, p. 66)

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

नटी, किछु नगर वर्णना मोजो कहइ छजो	पृ. ३१
सूत्र, परन्तु एहन उत्सव, कओन नृत्य उचित थिक	पृ. ३१
नन्दी, हे प्रभो, ई ऋष्याश्रम सन देखइ छी	पृ. ३३
हिमा, हे प्रिये जेहाक शील जेहन थीक, परन्तु, कओन कओनजो गौरीक चरित्र देखि परम आनन्द होइछ	पृ. ३६
महा, हे मातो, जेहाक कन्या कहिनि छथि	पृ. ३६
विधि, मैजे ओहे करै छी	पृ. ४४
हिमा, प्रिये, कुसुम वृष्टि होइछ, स्वर्ग अनेक दुन्दुभि वाद्य बजइछ	पृ. ४४
हिमा, हे ऋषीश्वर सवे सामग्री उत्पन्निए अछि	पृ. ४५
हिमा, ... 'ईश्वरे स्नेहे अर्द्धशरीर, कैलि छिअथि, से मोजे कहै छजो सूनु	पृ. ४९
गौरी, हे ऋषीश्वर, ईश्वर नृत्य देखि, हमराहु नाचएक मन होइछ	पृ. ५८
गौरी, हे ऋषीश्वर, जेहाजे किछु ईश्वरक आदि मूल जनै छी	पृ. ६०
महा, हे प्राणप्रिये मोहु किछु कहै छि	पृ. ६२

हरिश्चन्द्रनृत्यम् नाटक, ने.सं. ७७१/१६५१ ई.

ललितपुर राज्यका सुप्रसिद्ध राजा सिद्धिनरसिंहमल्लको शासनकालमा विरचित तथा रामभद्र शर्माद्वारा ई. १६५१ मा लिपिवद्ध गरिएको *हरिश्चन्द्रनृत्यम् नाटक*को प्रथम सम्पादन-प्रकाशन जर्मन भूमिकासहित आउगुष्ट कोनराडीद्वारा (August Conrady) ई. १८९१ मा जर्मनीको Leipzig सहरबाट भएको हो। अहिले आएर यो कुरो सार्वजनिक भइसकेको छ कि *Das Hariścandranṛtyam: Ein Altnepalesisches Tanzspiel* शीर्षकको यो प्रकाशित ग्रन्थरत्न मूलतः आउगुष्ट कोनराडीले जर्मनीको सुप्रसिद्ध लाइप्सिशा विश्वविद्यालयमा November 23, 1891 Monday का दिन दोस्रो पीएच.डी. डिग्री उपाधिका लागि *habilitationsschrift* "Professorial Dissertation" का रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए र उनी उक्त उपाधि पाउन सफल समेत भएका थिए।

यस मैथिली नाट्यकृतिको अनुपम वैशिष्ट्य के हो भने यो नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा अनुरक्षित एवम् सङ्गृहीत नाट्यकृतिको हस्तलिखित पाण्डुलिपि पुस्तकाकार रूपमा विश्वभरिमा प्रकाशित कृतिहरूमध्ये सर्वप्रथम हुन आउँछ।

यसो त यो नाटक बाङ्ला-मैथिली मिश्रित छ तर गोविन्द झाले (२००५) यस नाटकमा बाङ्ला शब्दको अपार बाहुल्य भए तापनि यसको मूल भाषा मैथिली सिद्ध गर्ने भगीरथ प्रयत्न गरेका छन्। ध्यातव्य के पनि छ भने केही वर्ष अगाडि रमानन्द झा 'रमण'ले (सं. २०१९) यस नाटकको मैथिली संस्करण राँची-झारखण्डबाट प्रकाशित गरेका छन्।

माथि उल्लेख गरिएझैं यस नाटकमा बाङ्ला शब्दको बाहुल्य भएको हुनाले यसमा बाङ्ला भाषाका सहायक क्रिया रूप आछे एवम् थाको प्रचुर मात्रामा प्रयुक्त भएको देखिन

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

आउँछ। त्यसै गरी थिक कुल २३ पटक र सोको स्त्रीलिङ्गी रूप थिकि ३ पटक प्रयुक्त छ। यस नाटकको पाठमा सहायक क्रियाको आदरार्थी रूप छथि कुल ९ पटक दृष्टिगत हुन्छ। तल प्रस्तुत उदाहरण August Conrady (1891) बाट उद्धृत छन्।

आगे अपने खायछि, पाछे देवतके भोग लगायछि	पृ. १६
निरन्तर दुष्टका संगे प्रीति करिकहु साधुके जंजार करैछि	पृ. १६
ए थाकुर मोर पैकुतितगोत एमन थिक	पृ. १६
हम थिक जे दर्जि थिक, मोर राजा जे हरिचन्द्र से उद्धार करैके जाइछि	पृ. २६
मोर राजा तोहे रथ आयरछथि... से तोहरा दक्षिणा कतेक रागयछथि...	पृ. २६
बहियाब नाम की थिक	पृ. ३०
भर कहैछथि, चरु	पृ. ३०
हम जे मसर्बासि थिकि...मोराके एक रोडी चाहत, खोजिते खायछि	पृ. ३०-३१
मस ॥ हिनका मूल की थिकि	पृ. ३१
तहिका नाम की थिकि	पृ. ३१
ए हरिया, की कहैछथि	पृ. ३५
की काज विनती करैछथि	पृ. ३५
रे निर्वंश, छादउ, कतेक जंजार करैछथि	पृ. ३५
की दुःख करैछथि	पृ. ३६
एथा बैसरे काज नहि थिक, ब्रह्मलोक जायब, चरु	पृ. ३९
अहे हरिया,...हमरा ना[म] जे कालसेन थिक	पृ. ३९
हम जे घर जायछि	पृ. ३९
अहे थाकुर, हम ने कंगार ब्राह्मण थिक	पृ. ४०
अहे पापिष्ठ,...हम घर जायछि	पृ. ४२

जगत्प्रकाशमल्लकृत प्रभावतीहरण नाटक, १६५६ ई.

भक्तपुरका अर्का राजा जगत्प्रकाशमल्ल विरचित प्रभावतीहरण नाटकको रचनाकाल ने.सं. ७७६ तदनुसार १६५६ ई. हो एवम् यस नाटकको सम्पादन-प्रकाशन लेखनाथ मिश्रद्वारा ई. १९७२ मा भएको हो। लेखनाथ मिश्रले क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय पुस्तकालयस्थित यस नाटकको मूल पाठलाई नेवारी लिपिबाट देवनागरी लिपिमा लिप्यन्तरण गर्दा अनेकौं गम्भीर प्रकृतिका पाठ-अशुद्धि गरेका रहेछन् भन्ने कुरो जर्मन विद्वान् Horst Brinkhaus (1987) को अनुसन्धान-कार्यबाट अभिज्ञात हुन आएको छ।

सारांशमा, यस नाटकमा सहायक क्रिया रूप थिक/थिकि कुल ५ पटक, उच्च आदरार्थी रूप छथि कुल १ पटक र मध्य आदरार्थी रूप छह/छहु/छहि प्रथमतः कुल ६ पटक प्रयुक्त भएको पाइन्छ। उदाहरण :

नटी.— हम नहि जानयी छहि कउन राजाक आज्ञा	पृ. २
नटी. — ...तथापि किछु मोय कहै छव्	पृ. ३
सत्यभामा— हे ईश्वर! हम किछु गोचर करै छव्	पृ. ५

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

सारण— हे ईश्वर! हम किछु गोचर कहै छव्	पृ. ६
कृष्ण— हे प्रिये! उपवन दर्शन उत्कंठा होयि छि	पृ. ७
वज्रनाभ—हम किछु कहै छव् सुनु	पृ. १२
प्रेमवती— हमहु किछु विज्ञप्ति करै छहु	पृ. १२
चंद्रावती— हे दैत्यराज! हम किछु कहैछ	पृ. १३
प्रभा.— हे तात! हमर प्रणाम, अपन स्थान जायि छि	पृ. १५
प्रभा.— हे हंसी! इहाज अपूर्व देखै छिय के थिक	पृ. २१
हंसी.— हे कन्या! हमे हंसी स्वर्गमलोक सजे आयल छि, इहाय के थीक	पृ. २१
हंसी— ...बापके कहु जे तीनि हंसी अनेक कौतुक वार्ता जनैछ...	पृ. २३
हंसी— हे प्रभावती! आन सरोवर जायि छव्	पृ. २४
प्रभा.— हे तात! एक हंसी देखलि नाना देशक अनेक वार्ता जनै छह से भेट	पृ. २५
विभा.—आज किछु तोहरा मन आन चिन्ता देखे छि,	
संभाषना किछु नहि करै छिह किय	पृ. ३६
ऋक्षभृंग— पूर्ण भेल तपस्वी अनेक आयल छल	पृ. ३६
विभा.— हमे मध्याह्न स्नान करय तीर्थ जायि छव्	पृ. ३७
हे मन्त्री! दैत्यराज की नहि आयल छथि	पृ. ३८
सखी— हे रानी! कन्यापुर कओनहु पुरुषक प्रवेश भेलछ, से बुझु	पृ. ५८
सुना.— लोक विमन सन देखै छी	पृ. ५८
सुनाभ— तोहे गवार, राजाक अन्तःपुर पैसराला छह आबे कतय जाय छह	पृ. ६१
वज्र, मत्त— ...अब कतय जाय छह	पृ. ६१

जगत्प्रकाशमल्लकृत प्रद्युम्नविजय नाटक, ई. १६६६ तिर

जगत्प्रकाशमल्लकृत प्रद्युम्नविजय नाटकको मूल नेवार पाठको रोमन लिपिमा लिप्यन्तरण, अङ्ग्रेजीमा अनुवाद एवम् परम उपयोगी भूमिकासहित सुसम्पादन जर्मनीका विद्वान होर्स्ट ब्रिङ्कहाउस (Horst Brinkhaus)ले जर्मनीको श्टुटगार्ट सहरबाट ई. १९८७ मा गरेका हुन्। एउटा भन्ने पने कुरो के भने ब्रिङ्कहाउसको यो कृति भारतविद्याशास्त्र (Indology) र विशेषतः मध्य-मैथिली भाषा-साहित्यका अध्येता-अनुसन्धाताहरूका लागि एउटा प्रतिमान सदृश हुन पुगेको छ। उदाहरण :

तहिक नन्दन थिक भवसिंहदेव...	Folio 3a
एकर कुमार थिक प्राणमल्लदेव	Folio 3a
प्रद्युम्नः ...हमहु विनति करैछजो सुनु	Folio 5b
उद्धवः हे परमेश्वर! हमहु विनति करैछजो...	Folio 6a
अक्रूरः हे गोविन्द! हमे किछु विज्ञापन करैछजो	Folio 6a
सारिकाः ...हमहु किछु विनती करैछजो	Folio 6a
रानीः हे प्रभु! हम किछु कहैछजो, सुनर होअ	Folio 8b
महेः हे प्रभु! एहन इहाक पत्नी हमे थिकी	Folio 8b

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

महे.: हे भ्राता! इहाक आज्ञाकारी हमे एहने थिकहु	Folio 9a
इहाक कन्या हमे विवाहार्थ मगैछिअ	Folio 27a
महे.: हे लोके! हमे द्वारिका जायिछजो	Folio 28b
हे उद्धव अक्रूर! द्राढामणि एतए नहि छय...	Folio 30a
हे कछप! अद्यापि भ्राता नहि आयल छथि	Folio 30a
हम तह कहेन मारि होअ	Folio 46a
ना.: ई कजोन संदेह, ब्रह्माक वचन विपरीत होएत	Folio 46a
...तकर जयार्थ मंगल कय रहब	Folio 46b
तोहे जल भितर गय रहु	Folio 46b
एहि मति होअथु केवल मोर	Folio 52b
हम सब पशुपति दर्शन कए कौमारीक स्थान जाए रहब	Folio 54a
हे सत्यभामा! धवला गृह जाए प्राणनाथ देखि रहब	Folio 55b

भूपतीन्द्रमल्लकृत पशुरामोपाख्यान नाटक, १७१३ ई.

नेपाल संवत् ८३३ तदनुसार १७१३ ई.मा विरचित भूपतीन्द्रमल्लकृत पशुरामोपाख्यान नाटक रामावतार यादवद्वारा ई. २०११ मा भारतीय दूतावासको सौजन्यले काठमाडौँबाट सम्पादित-प्रकाशित भएको हो। यस अङ्ग्रेजी संस्करणको वैशिष्ट्य के हो भने पहिलो पटक यसमा मूल नेवार पाठको प्रतिकृति (Facsimile), देवनागरी लिप्यन्तरण, रोमन लिप्यन्तरण, अङ्ग्रेजी अनुवाद, मध्य-मैथिलीको लघु व्याकरण एवम् मध्यकालीन नाट्यशिल्पविधान तथा भाषागत बृहत् समीक्षात्मक भूमिका आदि सहित यसको प्रकाशन भएको छ। उदाहरण :

हे प्रिय, एहन राजा श्रीश्रीजयभूपतीन्द्रमल्लदेव थिकथि	Folio 3a
सगन महालक्ष्मीक थिक...	Folio 3b
हे वसुधाधिप हमर गोचर सुनल होअ	Folio 5b
हे पिता, माता, हमर विज्ञप्ति सुनल होअ	Folio 5b
सम, जुगुत वर, नहि पबै छिअ	Folio 12a
राजासबेके, निमन्त्रण दय, बजाओल चाहिए, तथी कि कहै छिअ	Folio 13b
इहाक पिताज आज्ञा कएलहि अछ ...से श्वा(स्वा)मि इहाका होएताह	Folio 16b
जजो बल छहु हे संमुख आवह	Folio 17a
हे रेनु य(यु)र्द्ध विस्तार कि करै छह	Folio 17b
महाराज इहाज विस्तर लए रहु	Folio 20b
इ वस्त्र, अलंकरण, यगयोपवीत लेल होअ	Folio 21a
जेहने विष्णुका लक्ष्मी, चन्द्रमाका, चण्डिका, वसिष्ठ,का अरुंधति, अत्यन्त प्रनएस्थान थिकथि, तेहने, रेनुकादेवी जहाका होथु	Folio 21b
...एकरे द्वारे अनेक अभ्युदय होएत, अवतारि पुरुष, थिकथी, इ जन्मप्रति (जन्मपत्री) लेल होअ	Folio 34a
हे रेनुकादेवि, इ तिनौ बालक लेल होअ	Folio 34a

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

एखने अभ्य(न्)तर जाए रहब	Folio 34b
हे, लोके सएनगृह जाए रहब	Folio 35a
...दुहुजने, पिताक सेवा कए रहु	Folio 36a
जमदग्निक, आश्रम, गेल छलाह...का(म)धेनु प्रसादे ओ मुनिश्वर कृतार्थ छथि	Folio 38a
हिनक चरित्र देखि रहब	Folio 43a
ईश्वर भजन कए अभ्य(न्)तर जाए रहब	Folio 43a
हे पर्शुराम जहाज, अपन आश्रम गेल छलाह	Folio 44a
हे, सुमत, जे तोर दे कहल छल से प्रमान, देखै छिए	Folio 49b
हे जमदग्नि मुनि २ महाराजाज एक गोचर करै छथि	Folio 49b
हे, मन्त्रि कि आज्ञा करै छथि से (क)हु	Folio 49b
पापिष्ठ, ब्राह्मनाधम, कि बल पाए संग्राम करए आएल छह	Folio 60a
कए लेह जिव जतने, संमुख रहह	Folio 60a-b
हे ब्राह्मनाधम बहुत गुमान, कि करै छह	
भूपतीन्द्रमल्लकृत विद्याविलाप नाटक, १७२० ई.	

भक्तपुरका महाराज भूपतीन्द्रमल्लकृत एवम् नेपाल संवत् ८४० तदनुरूप ई. १७२० मा रचित *विद्याविलाप नाटक*को पहिलो बाडला संस्करण तथा सम्पादन-प्रकाशन बङ्गाली विद्वान ननीगोपाल बन्दोपाध्यायद्वारा *नेपालेर बाङ्गाला नाटक* शीर्षक अन्तर्गत १९१६-१७ ई. मा कलकत्ताबाट भएको थियो। त्यसको ४८ वर्ष पश्चात् यस नाट्यकृतिको पुनर्प्रकाशन अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति, प्रयागको सौजन्यले ई. १९६५ मा एउटा नव अवतार *विद्याविलाप: नेपालीय मैथिली नाटक* शीर्षक अन्तर्गत भयो। मैथिली संस्करणको यस नयाँ प्रकाशित कृतिको सम्पादकको नाम अनुपलब्ध भएको हुँदा यस नाटकबार, अर्थात् यस नाटकको कथावस्तु, नाट्यशिल्पविधान, प्रयोजन, वाद-संवाद आदि विषयगत एक पङ्क्ति पनि भूमिका-स्वरूप भनिएको पाइँदैन, मात्र मूल नेवारी पाठको देवनागरी लिप्यन्तरण मुद्रित छ।

ध्यातव्य के छ भने भूपतीन्द्रमल्लको यो कृति गीति-नाट्य (Opera) सदृश हो। अर्थात्, यस गीति-नाट्यमा सम्पूर्ण संवाद पद्यमय छ र मैथिली गद्यको माध्यमले गरिएको कुनै पनि कथोपकथन दृष्टिपथमा आउँदैन।

त्यसैगरी, एउटा अर्को विचित्र वस्तुतिर पाठकको ध्यानाकर्षण गर्न चाहन्छु त्यो के भने यस पुस्तकको शीर्षक पृष्ठमा “लेखक महाराज भूपतीन्द्रमल्ल (१६९५-१७२२ ई.)”को स्पष्ट उल्लेख हुँदाहुँदै मात्र दुइवटा गीतका, अर्थात् राजवर्णना एवम् देशवर्णना (पृ. २-३), रचयिता, काशीनाथको नाउँ सम्पूर्ण किताबभरि छापिएको छ — *विद्याविलाप* विषम पृष्ठमा र *काशीनाथ* सम पृष्ठमा। यसले गर्दा पाठकलाई यसका कृतिकारबारे अनावश्यक भ्रम सृजन हुने अवस्था हुन आउँछ। तर सबैलाई हेक्का होओस् यो नाट्यकृति भूपतीन्द्रमल्ल विरचित नै हो।

तल प्रस्तुत उदाहरणहरू अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति, प्रयागको सौजन्यले ई. १९६५ मा प्रकाशित पुस्तकबाट छन्।

चाँद ललाट शोभित अच्छ

पृ. १

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

गल रह कालिम वीस	पृ. १
दरशने दुर होअ जयत कलेश	पृ. २
अच्छ भागतापुरि नामे	पृ. ३
अनुपम अच्छ मोर रत्नापुरि देश	पृ. ३
परसनि होएति एखने भवानी	पृ. ४
होएत मनक उलासे	पृ. ५
गँथइच्छ भले भाति कुसुम सयानि	पृ. ६
अभिमत जत अच्छ पुराओव सेहे	पृ. ७
सुवादनि अच्छ मोर साजनि जशोमति	पृ. ७
जतय भजन मोर अच्छ जाहाँ	पृ. ९
मिलब नागर जत होयत बड़ रंगे	पृ. ९
एहन मनोरथ कहै च्छिअ तोरा	पृ. ९
नृप भूपतीन्द्र कह होयत उपाय	पृ. १०
द्विजभेष अयलाह आज	पृ. १६
केहु केन नयिते जायिच्छि सरसे आबे	पृ. १६
जे च्छिथि तोर पर पुरयारतन	पृ. २०
हे ठ(थ)कुराणि, भय बड होयि अच्छ मोर	पृ. २१
उरहि कलित अच्छ हार सुसाजे	पृ. ३३

३. मध्यकालीन मैथिली गीतकृति

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत गीत-पञ्चाशिका, १६२८ ई.

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत गीत-पञ्चाशिकाको रचनाकाल शकाब्द १५५० तदनुसार १६२८ ई. हो, अर्थात् हरगौरीविवाह नाटकको रचना भन्दा ठीक एक वर्ष अगावै यसको रचना भएको हो। यस गीत-सङ्ग्रहको कुशल सम्पादन-प्रकाशन दुर्गानाथ झा 'श्रीश' ले शाके १८९६ तदनुसार १७२४ ई. मा दरभंगा, बिहारबाट कुल ८ (क-ज) पृष्ठको वैदुष्यपूर्ण 'प्रस्तावना' र ८ (२७-३४) पृष्ठको अति उपादेय तथा महत्त्वपूर्ण 'टिप्पणी' सहित गरेका हुन्। उदाहरण :

भवहि भवानिहि भेल बड दन्द	गीत १ पृ. २
जजो तोहे प्रभु नहि साक्षी मान, तजो थिक समुचित शपथ विधान	गीत १ पृ. २
गेलाहु सँकेत थल, हमो न वुझल छल	गीत २२ पृ. ११
मोहि परिहरि पहु, परदेश वैसि रहु, निसि दिन झाँखि रहली	गीत २२ पृ. ११
कि हेतु नहि अएल पहु, संशय भेल मोह	गीत २२ पृ. ११
नृपजगजोति कह, रसिकक मन रह	गीत २२ पृ. ११
तोहे विनु हृदय होअए तसु झूर	गीत २३ पृ. ११

जगत्प्रकाशमल्लकृत नानार्थ देव देवी गीत संग्रह, १६६१ ई. तिर

जगत्प्रकाशमल्लकृत नानार्थ देव देवी गीत संग्रहको रचनाकालको उल्लेख मूल पाठमा अनुपलब्ध भएको हुँदा सोको निक्क्यौल गर्न सजिलो न भएता पनि जगत्प्रकाशमल्लकृत

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

गीतपञ्चक काव्यकृतिको विशद् अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने क्रममा मैले अनुमान गरें, यसको रचना १६६१ ई. तिर नै भएको हो। नानार्थ देव देवी गीत संग्रहको प्रकाशन सुन्दर झा शास्त्रीद्वारा सम्पादित एवम् काठमाण्डूबाट प्रकाशित एउटा कृशकाय र अप्रत्यायक तर अति नै गम्भीर मैथिली पत्रिका फूल-पातमा (विजया दशमी विशेषाङ्क, ४: ८, वि.सं. २०२९/१९७२ ई.) गरिएको हो। नानार्थ देव देवीमा कुल १०९ विविध भाँतीका गीत सङ्गृहीत छन्। सुन्दर झा शास्त्रीको वैशिष्ट्य के भने यस कृतिमा जगत्प्रकाशमल्लका अभिन्न र 'जिवतुल्य' मित्र चन्द्रशेषर सिंहकाबारेमा विस्तृत जानकारीसाथै गीतहरूमा प्रयुक्त तत्सम, पुराना, विस्मृत भएका, दुरूह, तथा अप्रचलित शब्दहरूको शब्दार्थ पनि प्रस्तुत गरिएको छ। उदाहरण :

त्रिनयन धरि हर भेल अति शोभ	गीत २ पृ. १
जगत प्रकाश नृप कह दिगवास, हमे होबओ तोहरे चरणक दास	गीत २ पृ. १
आधतन गोरि धरि हर कए रह	गीत ३ पृ. १
दिने दिने जत अछि वेदन चाँद शेखर सिंह जाने	गीत १८ पृ. ५
अमिए वनधि वचनहि छए पार, भाविनि तोहे मोर हृदयक हार	गीत १९ पृ. ५
...अति कोमल थिकि नागर सराम] नहि वाला	गीत १८ पृ. ५
दुर भेल कुसुमक आँचर, टुट रह तुअ उर हारा	गीत १८ पृ. ५
दिने दिने जत अछि वेदन चाँद शेखर सिंह जाने	गीत १८ पृ. ५
मनोरथ पूरय माधव कहिया, एहि एक झाँखि झाँखि रहलहु हिया	गीत ६५ पृ. २०
हमर वलय किंकिणि वड भेला	गीत ६५ पृ. २०
अम्बर नहि मेघ तेज अछि चन्दा, अम्बर कत एखने होए मन्दा	गीत ८१ पृ. २४
हम सन सखि छए कि कर तरास, गुपुत गमन होए तन हो अप्रकाश	गीत ८१ पृ. २४

जगत्प्रकाशमल्लकृत गीतपञ्चक १६६२ ई.

जगत्प्रकाशमल्लकृत गीतपञ्चकको रचनाकाल ने.सं. ७८२ तदनुसार १६६२ ई. हो। यो एउटा तीव्र प्रशस्तिपूर्ण र घनीभूत विरह-पीडाले अभिभूत भएका शोकगीतहरूको सङ्ग्रह हो। आफ्ना घनिष्ठ मित्र चन्द्रशेषर सिंहको असामयिक मृत्योपरान्त लगत्तै त्यसै वर्ष यस शोकगीत-सङ्ग्रहको रचना भएको छ। यसको अङ्ग्रेजी संस्करण तथा सम्पादन-प्रकाशन रामावतार यादवले *Elegy Written in a Royal Courtyard: A Facsimile Edition of Jagatprakāśamalla's Gītapañcaka* शीर्षक अन्तर्गत Adroit Publishers, New Delhi बाट गरे (Yadav ed. 2018)। उदाहरण :

रह सङ्ग भूत गन, चाँद तिलक धरे	Folio 1b
जेठ जिवन सखि, विसलेखे भेल मोरि	Folio 2a
भौह कुटिल प्रिय, मनमथ धनु थिक	Folio 2b
कखने भेलहु दिन, कओने खने राटि(ति), सुमरैत रहबहु काँटि(ति)	Folio 7b
त्रिभुवन नहि थिकि, हम सनि पापिनि...	Folio 13b
रतन खचित अछ, कुण्डल दो[डा]ल	Folio 27a
कमलक दल सम, लोचन भेल	Folio 27a
भेलहु हमरा दी[ही]न	Folio 27b

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

सिद्धिनरसिंहमल्लक मैथिली गीतावली

शैलेन्द्र मोहन झाले १९६९ ई. मा ललितपुर राज्यका नरेश सिद्धिनरसिंहमल्लकृत कुल १३वटा दुर्लभ गीतको सङ्कलन *सिद्धि नरसिंह मल्ल* शीर्षक अन्तर्गत दरभंगा, बिहारबाट सम्पादित-प्रकाशित गरे। यस १३वटा दुर्लभ गीतको सङ्कलनको वैशिष्ट्य के भने यो कृति १३ पृष्ठको 'निवेदन', नृप सिद्धिनरसिंहमल्लबारे कुल १६ पृष्ठको शोधपूर्ण परिचयात्मक विवरण, र तेहवटै गीत-पाठको सटीक अर्थ तथा व्याख्याबाट सम्पुटित छ। उदाहरण :

धारति सञ्जर मनमथ कुञ्जर भेल मगन गुन पङ्के	गीत २ पृ. २१
हृदय निकारुण तुअ अति दारुन जुग भरि रहल कलङ्के	गीत २ पृ. २१
पन्नग भूषण मलय पवन अधिक होअ उदासे	गीत ४ पृ. २५
करह सुजन सङ्गम जतन जैं मोर रह पराने	गीत ४ पृ. २५
जे आवे जिव तह अधिक पेयसि रह तसु सङ्गे करह विलासे	गीत ६ पृ. २९
जे जते अछल भल सबे विपरित भेल	गीत ६ पृ. २९
कहदहुँ कओन पुरुष धनि जाहि कर रह अनुराग	गीत ८ पृ. ३५
के अछ एहि महितल जे अरजल एहेन भाग	गीत ८ पृ. ३५
सिंह नृपति कह धैरज कए रह हरिक चरण कर सेवा	गीत ९ पृ. ३९
पड़ल अनाहति ते छथि अनतए बालभु दोस न देवा	गीत ९ पृ. ३६
सिंह नृपति कह धैरज कए रह	गीत १० पृ. ३९

नेपालका शिलालेखीय अभिलेखहरूबाट सङ्गृहीत मैथिली अभिलेख गीतमाला

जयमन्त मिश्रद्वारा सम्पादित तथा मैथिली अकादमी, पटनाबाट १९७७ ई. मा प्रकाशित यस कृशकाय परञ्च गम्भीर ग्रन्थमा २८ पृष्ठको वैदुष्यपूर्ण भूमिकासहित ई. १६६५ देखि ई. १७१८ सम्मका नेपालका मल्ल नरेशहरूकृत कुल एक्काइसवटा शिलालेखीय अभिलेख-गीत सङ्गृहीत छन्। प्रत्येक गीतको पादटिप्पणीमा पाठकको हितार्थ प्रस्तुत बहुमूल्य 'टिप्पणी' यस ग्रन्थको उपादेयतामा श्रीवृद्धि गर्दछ। उदाहरण :

पिरितिक वस भय भेल एक देह	गीत ३ पृ. ३३
एक सकल भरोस अनुखन, एकबल विसवास अछि मन	गीत ४ पृ. ३४
जाग जगुति सुयज्ञ जप जत, निखिल कलेश निदान अछि तत	गीत ४ पृ. ३४
आज भूषणे हीन होएव अवस निअ वन जानि	गीत ५ पृ. ३४
हमर जे भेल सहे वरु भेल मल्ल परताप भान।	
आवहुँ शंकर विमुख जन नहि होअ तुअ पद आन ॥	गीत ५ पृ. ३५
कीदहुँ पुरुव सुकृत फल भुगुतल निफल भेल (सब) काजे।	गीत ६ पृ. ३६
कीदहुँ विधिवसे गिरि तर नन्दिनि भेलि हे विमुख मोहि आजे ॥	गीत ६ पृ. ३६
कीदहुँ करम अछल मोहि अनुपम जैं तैसन परिजन	गीत ६ पृ. ३६
ऐसन सेवल सओ गंजन सवे भेल अवहुँ करवह समधान	गीत ६ पृ. ३६
अबल सकल भरोस तुअ पदे होएत सुत सत मोहि	गीत ७ पृ. ३७
आज कालि जे होएव परसनि तोहहि ई छल भान	गीत ७ पृ. ३७

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

तखने तोहे यदि होएव परसनि देवह संपति सार	गीत ७ पृ. ३७
एतय जे भेल जेहि तेहि गेल ओतहुँ मने अवधारि	गीत ७ पृ. ३७
तैअओ न तुअ पद होएव उदास	गीत ९ पृ. ३९
यदि जडमति अच्छल विमुखे	गीत ९ पृ. ३९
प्रणति कइए निवेद गोचर होह परसनि हे	गीत ११ पृ. ४१
जगत प्रकाश भन घरमहि चिन्ति केहु, परलोकक फल होय	गीत १३ पृ. ४३
विश्व लक्ष्मी पति भूपति भूपतीन्द्र ओ रणजित होय चिराउ	गीत २१ पृ. ५१

४. विमर्श र निष्कर्ष

निष्कर्षवत् केहि भन्नुभन्दा अगावै सहायक क्रिया अछ, (वा छ-)को व्युत्पत्तिबारे मैथिली भाषाविज्ञानका शिखर पुरुष गोविन्द झाको सूझपूर्ण सम्मति आम पाठकहरूका लागि तल उद्धृत गर्नु श्रेयस्कर ठान्दछु।

गोविन्द झा (१९६८) मैथिलीक उद्गम ओ विकास

प्रसङ्गवश एतहि अछ धातुक उद्भव ओ रूपावलीक विवेचन सुविधाजनक होएत। ओना तँ अँटकर पञ्चे डेढ सए बाला विद्वान लोकनि झटपट अस्ति सँ अछि निकालि लैत छथि, किन्तु से असम्भव थिक, कारण जे अस्ति सँ अत्थि वा आथि बनि सकैत अछि।... (पृ. ५९) (Boldness Added)

गोविन्द झा (१९७४) मैथिली भाषा का विकास

मै.की मुख्य सत्तार्थक धातु छ वा अछ है।...प्राकृत और पालि में यह इसी अर्थ में अच्छ रूप में मिलता है, जैसे मभा अच्छइ, पालि अच्छति। (पृ. २६८-६९) (Boldness Added)

टिप्पणी:

आश्चर्यको कुरो के भने गोविन्द झा (१९७४) भन्दा ९ वर्ष अगावै अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति, प्रयागबाट १९६५ ई. मा प्रकाशित भूपतीन्द्रमल्लकृत विद्याविलाप मैथिली नाटकको मूलपाठ र त्यस्तै गोविन्द झा (१९७४) भन्दा ४ वर्ष पूर्वनै लहेरियासराय-दरभङ्गा सहरबाट रामदेव झाद्वारा १९७० ई. मा सम्पादित-प्रकाशित जगज्ज्योतिर्मल्लकृत नाट्यकृति हरगौरीविवाह नाटकको मूलपाठमा मध्य-मैथिलीको सहायक क्रियाको -छ/छ-संयुक्त रूप प्रचुर मात्रामा उपलब्ध भएतापनि ती दुवै मध्यकालीन नाट्यकृतिहरूबाट एउटा पनि मध्य-मैथिलीको सहायक क्रियाको दृष्टान्त गोविन्द झा (१९७४ ई.) मा सन्दर्भित-उद्धृत गरिएको भेटिँदैन — मात्र प्राकृत र पालि भाषाको एउटा-एउटा दृष्टान्त दिइएको पाइन्छ।

मध्यकालीन नेपालमण्डलमा १६२८-१७२० ई. मध्य नेवार नरेशहरू-विरचित एवम् जर्मनी, भारत र नेपालबाट १८९१-२०१८ ई. मध्य प्रकाशित कुल १२ वटा प्रतिनिधि मध्य-मैथिली नाट्यकृति एवम् गीतिकाव्य ग्रन्थहरूको पाठगत विमर्श र साहित्यानुशीलनबाट मध्य-मैथिली सहायक क्रियाको लेख्य-रूप तथा व्याकरणिक पक्षबारे निम्न निष्कर्षहरू निःसृत हुन्छन्।

१. मध्यकालीन केही कृतिमा मध्य-मैथिली सहायक क्रियाको लेख्य-रूप प्राकृतको अच्छइको वर्तनीको सरणि अनुरूप अच्छ, अच्छल, कहइच्छ, च्छी, च्छअ, च्छओ, कहइच्छ, करैच्छ, कएलच्छ होइच्छ, जाइच्छओ आदि संयुक्त रूपको बहुल प्रयोग दृष्टिगत भए तापनि अधिकांश कृतिहरूमा आधुनिक मैथिलीका सरलीकृत लेख्य-रूपहरू उपलब्ध हुन्छन्।

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

२. ती सरलीकृत रूप हुन् : अछि, छी, कहइछ, करइछ, होइछ, जाइ छी आदि।
३. त्यस्तै, मध्य आदरार्थी रूप हुन् : होअह, छह, छहु आदि।
४. उच्च आदरार्थी रूपहरू हुन् : छथि, छलाह, छिअथि, थिकाह, थिकथी आदि।
५. प्रथम पुरुषवाची वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो -ई (इ), यथा: कहइच्छि, च्छी, छी आदि।
६. द्वितीय पुरुषवाची (अनादरार्थी/मध्य आदरार्थी) वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो -ह, यथा : छह, च्छह, रहह आदि।
७. द्वितीय पुरुषवाची आदरार्थी वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो -इ, यथा : छि। आगे अपने खायछि, पाछे देवताके भोग लगायछि, हरगौरीविवाह नाटक, पृ. १६
८. अन्य पुरुषवाची अनादरार्थी वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो -०, यथा: अच्छ-०, होयिअच्छ-० आदि।
९. भूतकालवाची सार्वकालिक चिह्न हो -ल, यथा : छल, अच्छल, भेल, रहल, छलाह, छलाहु, रहलाहु, गेलाहु आदि।
१०. भविष्यत्कालवाची चिह्न हुन् : -ब <व> (प्रथम र द्वितीय पुरुष) तथा -त अन्य पुरुष), यथा: रहव, होएव, होयत आदि।
११. प्रथम पुरुष (कर्ता) वर्तमान काल :
-जो, यथा : च्छजो, करैच्छजो, कहैच्छजो आदि
-ओ, यथा : जाइच्छओ।
-व्, यथा : कहै छव्, करैछव्, जायि छव् आदि।
मूलतः यो रूपिम -जो हो जसको वर्तनीगत अनासिक्य रूप -व् ~ -ओ हुन आउँछ।
१२. प्रथम पुरुष/द्वितीय पुरुष (कर्ता) वर्तमान काल : -इ/-ई: यथा: जायिच्छि, देखइच्छी, मुह फेरइच्छी, की कहइच्छी आदि।
१३. अन्य पुरुष (कर्ता) वर्तमान काल : -छ, यथा : होइछ, बजइछ, जनैछ, एवम् अछि, अच्छ।
१४. अन्य पुरुष (कर्ता) आदरार्थी वर्तमान काल : -थि, यथा : छथि, की कहैछथि, की दुःख करैछथि।
१५. अन्य पुरुष (कर्ता) भविष्यत् काल : -त, यथा : होएत/होयत।
१६. अन्य पुरुष (कर्ता) आदरार्थी भविष्यत् काल : -आह, यथा : होएताह।
१७. प्रथम पुरुष (कर्ता) + द्वितीय पुरुष (कर्म) वर्तमान काल: -हु, यथा : छहु। उदाहरण : हमे किछु विज्ञप्ति करै छहु तथा यसको अन्य विविध रूप छव् पनि हुन आउँछ, यथा : तथापि किछु मोय कहै छव् (प्रभावतीहरण-नाटक)।
१८. प्रथम पुरुष (कर्ता) + द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थी (कर्म) वर्तमान काल : -ह, यथा: छह। उदाहरण : तोहे गवार, राजाक अन्तःपुर पैसराल] छह आबे कतय जाय छह (प्रभावतीहरण-नाटक), पृ. ६।
अब आउँ सहायक क्रिया रूप थिक तिर।
 - i. थिक (थीक) एउटा असार्वत्रिक (defective) र 'विकलांग' सहायक क्रिया-रूप हो।
 - ii. यसको प्रयोग मैथिली भाषाका ब्राह्मण-भाषिकामा र मात्र वर्तमान कालसम्म परिसीमित हुन्छ।

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

- iii. अर्थात्, भूतकालवाची रूपिम (Morph) -ल र भविष्यत्कालवाची -ब तथा -त सँग मिलेर यो सहायक क्रिया कुनै पनि अर्थपूर्ण क्रिया-रूपको निर्माण गर्दैन। यथा : *थिकल, *थिकब, *थिकलाह, *थिकताह आदि कथ्य तथा लेख्य रूप दुवै मैथिली भाषामा पूर्णतः अग्राह्य तथा सर्वथा अनुपलब्ध।
- iv. यसका आदरार्थी रूप थिकथि, थिकाह आदि रूप मध्य-मैथिली तथा आधुनिक मैथिली दुवैमा प्रयुक्त पाइन्छन्।
- v. विवेच्य मध्यकालीन कृतिहरूमा थिक (स्त्रीलिङ्ग थिकि/थिकी), थीक, थिकथि, थिकाह आदि रूप पयोग भएका पाइन्छन्।
- vi. त्यसै गरी जातीय/वर्गीय पहिचान (caste identity) वा वैयक्तिक निजत्वको (individuality) प्रतिपादनार्थ आफ्ना विभाषा/भाषालाई विशिष्ट (superior), पृथक् (exclusive) र उच्च/मानक (high/standard; German Hoch) सिद्ध गर्ने प्रयोजनले मैथिली भाषाको ब्राह्मण-भाषिकाले बढी न भए पनि कम्तीमा दुइवटा समाजभाषिक र व्याकरणिक रणनीतिको अवलम्बन गरेको पाइन्छ।

एक, क्रियापदमा र कारक विभक्तिमा नासिक्यको बहुल प्रयोग, यथा: के छै? की कहलै? कहिआ अएलै? पत्नीकेँ, गामसँ आदि।

ब्राह्मण-भाषिकाको विशद् भाषावैज्ञानिक विवेचनका लागि द्रष्टव्य छ मेरो मैथिली आलेख (यादव १९९९)।

दुई, 'थिक' सहायक क्रियाको प्रयोग — जुन असार्वत्रिक (defective) सहायक क्रियाको ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक व्युत्पत्ति अद्यावधि अस्पष्ट र अज्ञात छ तथा जसको सामान्य वा आदरार्थी प्रयोग ब्राह्मण-भाषिकाको व्याकरणको 'वर्तमान' कालमा मात्र परिसीमित छ। थिक सहायक क्रियाको एउटा समाजभाषिक प्रयोजन (sociolinguistic function) पनि अतुल्य झैं छ। ब्राह्मण-भाषिकामा थिक वा यसबाट निःसृत रूपिमहरूको प्रयोग लन्डन विश्वविद्यालयका कुनै प्राध्यापकले आफ्नो निजत्व (Identity) र वैशिष्ट्यको (Superiority) प्रतिपादनार्थ/प्रतिस्थापनार्थ तथा अरू विश्वविद्यालयका प्राध्यापकसँग पार्थक्य (Exclusivity) स्थापित गर्ने प्रयोजनका लागि अङ्ग्रेजी भाषाको एउटा अति सामान्य Preposition 'Often' को t सहितको उच्चारण गर्दै आफूलाई विशेष वर्गको (Class) सिद्ध गर्ने उद्देश्यले एक प्रकारको वर्गदम्भको (Snobbery/Highbrowness) प्रदर्शन गरे जस्तै छ।

सन्दर्भ सूची

अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति. (१९६५). *विद्याविलाप: नेपालीय मैथिली नाटक*.

अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति।

झा, दीनबन्धु. (१९४६). *मिथिला-भाषा विद्योतन*, मैथिली-साहित्य-परिषद्।

झा, दीनबन्धु. (१९४९-५०). *धातुपाठ [मिथिला-भाषा विद्योतन, दोसर खण्ड]*. मैथिली-साहित्य-परिषद्।

झा, गोविन्द. (१९६८). *मैथिलीक उद्गम ओ विकास*. मैथिली प्रकाशन समिति।

झा, गोविन्द. (१९७४). *मैथिली भाषा का विकास*. बिहार हिन्दी ग्रंथ अकादमी।

झा, गोविन्द. (१९७९). *उच्चतर मैथिली व्याकरण*. मैथिली अकादमी।

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

- झा, गोविन्द. (२००५) "हरिश्चन्द्रनृत्यक भाषा," मे: गोविन्द झा (२००५) *अतीतालोक*. अखियासल प्रकाशन, पृ. ९१-१०२।
- झा, गोविन्द. (२००७) *मैथिली-परिशीलन*. मैथिली अकादमी।
- झा, गोविन्द. (२०११) *भाषाशास्त्र-प्रवेशिका*. दीनबन्धु प्रकाशन।
- झा, रामदेव. (सं. १९७०). *जगज्ज्योतिर्मल्ल कृत हरगौरीविवाह नाटक*. मिथिला-रिसर्च-सोसाइटी।
- झा, रामदेव. (सं. २०१३). *जगज्ज्योतिर्मल्ल कृत मुदितकुवल्याश्च नाटक*. साहित्य अकादमी।
- झा, शैलेन्द्र मोहन. (१९६९). *सिद्धि नरसिंह मल्ल*, लालबाग-दरभंगा: पुस्तक केन्द्र।
- दत्त, विजितकुमार. (सं. १९८०). *प्राचीन बाङ्गाला-मैथिली नाटक*. बर्धमान विश्वविद्यालय।
- मिश्र, जयमन्त. (१९७७). *मैथिली अभिलेख गीत-माला*. मैथिली अकादमी।
- मिश्र, लेखनाथ. (सं. १९७२). *जगत्प्रकाशमल्लकृत प्रभावतीहरणनाटक*. लेखनाथ मिश्र।
- यादव, रामावतार. (१९९९). "मैथिलीक भाषिक वैविध्य: औपभाषिक ओ मानक स्वरूप," *जिज्ञासा* (राँटी-मधुबनी, बिहार, भारत) ४ : ६, पृ. ७३-८९।
- यादव, रामावतार. (२००४-२००५). "मैथिलीक संयोजक निपात: रूपविज्ञानक दृष्टिँ," *अंतिका* (दिल्ली) ६ : १, १-४, पृ. ६-७।
- यादव, रामावतार. (वि.सं. २०६२/२००५ ई.) "मैथिलीक पूर्वकालिक क्रिया: ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक वर्णन-विश्लेषण," *आँगन*: (नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान): १, पृ. ११-२६। यादव (२०१६) मा पुनर्प्रकाशित।
- यादव, रामावतार. (२०१६). *मैथिली आलेख सञ्चयन (१९८९-२०१५)*. मैथिली विकास कोष।
- यादव, रामावतार. (२०२२). *मैथिली आलेख सञ्चयन II (२०१५-२०२२)*. अनुप्रास प्रकाशन।
- यादव, रामावतार. (वि.सं. २०८०/२०२३ ई.). *मध्ययुगीन मैथिली नाट्य र गीति कृतिहरूको भाषावैज्ञानिक वर्णन-विश्लेषण*. नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- 'रमण', रमानन्द झा. (संपादक-संकलक २०१९). *रामभद्रशर्माकृत हरिश्चन्द्रनृत्य (मल्लकालीन मैथिली नाटक)*. विश्वम्भर प्रकाशन।
- वन्दोपाध्याय, ननीगोपाल. (सं. १९१६-१७). *नेपालेर बाङ्गाला नाटक*. बङ्गीय साहित्य परिषद मंदिर।
- शास्त्री, सुन्दर झा. (सं. वि.सं. २०२९/१९७२ ई.). "श्री जय जगत्प्रकाश मल्लकृत नानार्थ देव देवी गीत संग्रह," *फूल-पात* (काठमाण्डू) ४ ८, viii + ३८।
- 'श्रीश', दुर्गानाथ झा. (सं. शक १८९६/१९७४ ई.). *नृपतिजगज्ज्योतिर्मल्ल-कृत गीत-पञ्चाशिका*. चेतनाथ झा।
- Brinkhaus, H. (1987). *Pradyumnavijaya-nāṭaka* (of Jagatprakāśamalla), In: *The Pradyumna-Prabhāvatī Legend in Nepal: A Study of the Hindu Myth of the Draining of the Nepal Valley*, Franz Steiner. Wiesbaden, "Appendix 1", pp. 161-345.
- Conrady, A. (ed. 1891). *Das Hariścandranṛtyam: Ein Altnepalesisches Tanzspiel*. G. Kreysing.
- Grierson, G. A. (1881). *An Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, Part I, 'Grammar'*. Asiatic Society of Bengal.
- Jhā, S. (1958). *The Formation of the Maithilī Language*. Luzac.
- Yadav, R. (1996). *A Reference Grammar of Maithili*. Mouton de Gruyter.
- Yadav, R. (2004). "On diachronic origins of converbs in Maithili," *Contributions to Nepalese Studies*: 31-2, pp. 215-241.

खण्ड पाँच: ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

- Yadav, R. (ed. 2011). *A Facsimile Edition of a Maithili Play: Bhūpatīndramalla's Parśurāmopākhyāna–Nāṭaka*. B. P. Koirala India–Nepal Foundation.
- Yadav, R. (ed. 2018). *Elegy Written in a Royal Courtyard: A Facsimile Edition of Jagatprakāśamalla's Gītapañcaka*. Adroit Publishers.
- Yadav, R. (ed. .2021) *Historiography of Maithili Lexicography & Francis Buchanan's Comparative Vocabularies: Facsimile Edition of the British Library, London Manuscript*. Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation, Kameshwar Singh Bihar Heritage Series–23.